

Zažil jsem to na své kůži

Prof. Em. MUDr. Ferdinand Knobloch

Mé setkání s Ferdinandem Knoblochem v Praze zařídil Jaroslav Rubeš. 15. srpna loňského roku v hospodě u Vltavy jsme spolu smluvili rozhovor pro Konfrontace. Na druhý den ráno ve starém košířském domě jsme ho natočili. Přepis z magnetofonového pásku letěl přes oceán k autorizaci. Nevrátil se - zpět přišel rozhovor jiný: delší a k mé radosti mnohem důkladnější. Třebaže se v něm ptám jen fiktivně a jde o rozhovor pomyslný (v tomto č. Konfrontací potkal mé otázky stejný osud i u K. Balcara), třebaž moji fiktivní pozici "tázajícího se" by bylo možno vypustit (kupi škromnosti), slíbil jsem F. Knoblochovi neměnit nic, a tedy "rozhovor" tisknu tak, jak ho autor zkomponoval.

(Na vysvětlenou ke druhé části: Ferdinand Knobloch reaguje na mé, tenkrát autentické interview s Hanou Junovou. Publikováno v KONFRONTACÍCH číslo 2 - v prosinci 1990).

ZV: Pane profesore, poznal jsem Vás při Vaší přednášce na Ministerstvu zdravotnictví v srpnu 1991 v den Vašich 75. narozenin. Ministerstvo Vám dalo kytici růží, pan ministr jmenování do poradního sboru ministerstva a Společnost pro psychoterapii a rodinnou terapii uznání jako "jednomu z průkopníků a zakladatelů psychoterapie v naší zemi a rodinné psychoterapie v Evropě". A obec Lobeč Vám dala čestné občanství. Vy jste se stal řádným profesorem na kanadské universitě a jste místopředsedou psychiatrické sekce Světové psychiatrické organizace. Jste spokojen? Můžete nám dát recept na úspěch?

FK: Zcela spokojen nejsem. Emigrací mi unikla možnost udělat výzkum o účinnosti naší terapeutické komunity. Věřím, že forma terapeutické komunity, kterou jsem vytvořil v Lobči a zdokonalil v Kanadě, je nejúčinnější psychoterapií, ale nebylo mi dopřáno to dokázat. Jen jednou v životě se stal zázrak, že jsem po dlouhém úsilí dostal peníze na takový výzkum Lobč od americké vlády v 1968 (NIMH), ale přišel jsem o to emigrací. - A pokud jde o Vaši dráhu a Vaše úspěchy tady - myslím, že budete moci dosáhnout

více než já, a to bez těch velkých obětí, jež to stálo nás. Ale zcela bez obětí to asi nejde - neobejde se bez nich nikdo, kdo prosazuje nové myšlenky. Já jsem vždy šel z průlomu do průlomu. Začalo to za německé okupace. Když zavřeli univerzitu, všichni jsme si museli rychle nalézt místo, aby nás neposlali na práci do Říše. Pracoval jsem nejdřív jako úředník pojišťovny a pak, zcela uspokojivě jako psycholog v Pedologickém ústavu města Prahy. Tam jsem měl čas prostudovat veškerou psychoanalytickou literaturu dostupnou v Praze za cenu domlouvání se s nacistickým ředitelem Univerzitní knihovny (po r. 1948 se to opakovalo...). Byl jsem samoukem v dětské psychoterapii, ale s pomocí německé a anglické literatury. Moje milá, Zuzana Hartmannová, jako židovka nesměla po maturitě studovat. Tak jsem ji přemluvil, aby studovala kurs gymnastiky a výrazového tance s vynikajícími židovskými emigranty z Německa. Studoval a cvičil jsem s ní, poněvadž jsem byl tehdy inspirován I. H. Schulzem, ne tak jeho autogenním tréninkem, jako jeho celostním pojetím duševního dění od mozku až ke svalům. Komplex nesedí jen v hlavě, ale taky v svalovém napětí, mozek ovlivňuje svaly, ale taky naopak. To je třeba využít v psychoterapii. A tak jsem v r. 1941 pojal myšlenku psychogymnastiky, ač jsem to pojmenování užil až později, když jsem začal dělat psychodrama po roce 1949. Těšil jsem se, že mi v tom Zuzana pomůže - byla jednou z nejtvořivějších osobností, s níž jsem se v životě setkal. V době židovských transportů jsem se s ní oženil v naději, že ji zachráním, ale dopadlo to jinak. Pomáhali jsme jejím přátelům, skrývajícím se v Praze před Gestapem, byli jsme zatčeni a oba jsme dostali v různých koncentracích skvrnitý tyf. Zemřela 23letá v Osvětimi. Koncentrák byl, se spektrem osobností od hrdinných politických vězňů až k německým zločincům z povolání, jedinečnou školou psychologie. A v traumatické komunitě koncentráku jsem mlhavě začal snít o terapeutické komunitě, kterou jsem později vytvořil. Ale předbímám. V roce 1940 jsem se pídlil po cvičné psychoanalýze, ale jediná možnost byla jen eklektická analýza u docenta Hirsche, a to německy. Byl žák Steckela, jednoho z prvních Freudových spolupracovníků a odpadlíků. Zabýval se též hypnózou - ale já chtěl analýzu klasickou. Za to "jen" se dnes moc omlouvám. Analýza u doc. Hirsche byla pro mne osobně i odborně to nejdůležitější, co se mi kdy dostalo. S dojetím vzpomínám na toho vzácného člověka, který sám čekal, kdy půjde do židovského transportu (z něhož se pak nevrátil) a mně v době pro něho nejtěžší dovedl tolik dát. Zasel ve mně něco, z čehož se později vyvinula integrovaná psychoterapie. Naproti tomu klasická cvičná psychoanalýza, trvající později 7 let, mě sice detailně seznámila s technikou, ale osobně mi dala velmi málo. Kromě toho po návratu z koncentráku mě stála většinu mého skromného platu - ale tehdy jsem neviděl jiné řešení. Dnes víme o lepších způsobech - ale to patří jinam. Kladem bylo, že když jsem přes odpor svého psychoanalytika odjel v r. 1948 na rok studovat na londýnskou univerzitu (oficiálně s Eysenckem a Sirem Aubrey Lewisem), dostal jsem jako zahraniční kandi-

dát psychoanalýzy \ ýjimečné právo navštěvovat schůze psychoanalyt
společnosti v Londýně a studovat osobně u Anny Freudové a Melanie K
nové. Také jsem měl přístup do Tavistocku, k osobám jako Balint, Bowlby
Bion, a mohl jsem vstoupit do cvičné skupinové analýzy Dr. H. Ezriela. Bli
styk s psychoanalýzou jen zesílil můj kritický postoj k ní, který jsem měl už
před tím.

ZV: Byl tedy styk s psychoanalýzou ztrátou času?

FK: Vůbec ne! Byla to cesta pro mne nezbytná a vysoce si ji cením. Stále už
vám základní myšlenky Freudovy - o nevědomé motivaci, konfliktu vytvo
řejícím neurózu, vlivu dětských zážitků na pozdější chování, i Freudův ob
přenosu a jeho použití. Jinak byl Freud poplatný překonanému přírodnin
a sociálnímu filozofování 19. století (teorie libida, pud smrti, psychologie
žen, atd.). Mnohé v psychoanalýze pokládám za překonané, jsou k disp
zici účinnější metody léčení. O tom se ostatně dozvíte z naší knihy Integri
vaná psychoterapie, která po anglickém, německém a japonském vyd
má letos vyjít česky. Ostatně existuje celé psychoanalytické hnutí, jež te
libida neuznává (začaté Horneyovou, E. Frommem aj.). Já jsem založil
Kanadskou společnost pro integrovanou psychoterapii a psychoanalýzu
jež patří k liberální Mezinárodní federaci psychoanalytických společností
i tam jsme na tom nejliberálnějším křídle...

ZV: A psychoanalýza byla u nás donedávna v nemilosti?

FK: Přesně tak. A já to zažil na své kůži, přes svůj kritický postoj k ní ... V r. 194
jsem měl na Purkyňce přednášku Metodologický rozbor psychoanalýzy,
která se nelíbila, jak už bylo často mým osudem, ani odpůrcům psychoc
nalýzy, ani mému dogmatickému psychoanalytikovi. Byla vytištěna jako Z
knížka, ale ideologičtí "expertí", Michalová a Linhart, ji shledali závadnou F
příliš psychoanalytickou a filosoficky závadnou ve směru pozitivismu a
pragmatismu, a tak v roce 1949 nesměla vyjít. (Po jaru 1968 byla tištěna
znovu a zase nevyšla, poněvadž jsme emigrovali. Vloni jsem se po ní pto
nakladatelství, ale nikdo o ní nic nevěděl. Habent sua fata libelli...)

**ZV: Co tedy bylo nejdůležitější, co jste si ze studia v Anglii v letech 1948 - 19
přinesl?**

FK: Skupinová terapie a zejména terapeutická komunita Maxwella Jonese,
se pro mne stala osudnou. Okamžitě jsem věděl, že to je pro mne cesta
byl jsem na to připraven svými fantaziemi. A skoro současně jsem cítil, že
není přesně to, co budu dělat já. Byla to terapeutická komunita veliká, F
psychopaty, a podle Jonese terapeutická komunita "nemůže mít nároč
psychoterapeutické cíle". Jsem navždy Maxovi vděčen. Rozhodl o mém
životě jako psychoterapeuta, i když jsem s ním teoreticky nikdy moc
nesouhlasil a malá terapeutická komunita, kterou jsem vytvořil, má na
rozdíl od jeho komunity ty nejnáročnější psychoterapeutické cíle. Tak

vznikla terapeutická komunita v Doksanech a Lništi v letech 1952 - 1953, přenesená do Lobče r. 1954, jak píše Standa Kratochvíl, první terapeutická komunita v zemích sovětského bloku (nepočítáme-li komunitu delikventní mládeže praotce Makarenka po první světové válce).

ZV: To byly zřejmě nové myšlenky v české psychiatrii. Daly se zavádět snadno?

FK: Vůbec ne! Přejchod od statické psychoterapie a překonání "mozkových mytologií" a pověr o neurozách byl těžký na celém světě - přečtěte si o tom třeba výborný popis Normana Camerona v Behavior disorders. U nás to bylo ještě daleko těžší - Rubeš to naznačil ve 4. čísle Konfrontací. Ale korunu tomu dali agresivní pseudo-Pavlovovci, kteří se k nám rozplemenili ze Sovětského Svazu. Je pravda, že Pavlov si ve slabé chvíli zaspekuloval, jak podpořit staré názory o "slabých nervech", ale pseudo-Pavlovovci to zkarikovali, udělali z toho dogma a balzamovali německou psychiatrii a statickou autoritativní psychoterapii 19. století. A tak na pražské psychiatrické klinice tyto experti "vyrovnávali" vyšší nervovou činnost neurotiků bromem, trvalým spánkem a hypnózou. Po ročním pobytu v Anglii v r. 1949 jsem se pokusil založit terapeutickou komunitu na psychiatrické klinice v Praze, ale byl to naivní pokus - proti mně stála tradiční psychiatrie (i člověk tak tolerantní jako profesor Mysliveček napsal, že mnou zavedené psychodrama je "nechutná metoda"). Ale co huře - na mou skupinovou psychoterapii začaly chodit přepadové kontroly nejen pseudo-pavlovovských psychiatrů, ale i stranických funkcionářů ošetřovatelů. Proto jsem se odstěhoval do Fakultní polikliniky a v r. 1952 přenesl terapeutickou komunitu na státní statek v Doksanech, pak Lniště a konečně r. 1954 do Lobče - tam se kontroly obtěžovaly jezdit jen zřídka.

ZV: A tím potíže skončily?

FK: Vůbec ne! Co jsme napsali, bylo obyčejně shledáno závadným nebo podezřelým. V roce 1959 jsme měli tu čest, že obávaný profesor Sněžněvskij na zasedání akademie věd v Moskvě kritizoval naši kapitolu o neurozách. Na to se rozpoutala u nás tisková kampaň. Tak Tvorba napsala: "V poslední době vyznačující se vlnou revizionizmu, pak freudizmus svoje pozice u nás ještě upevnil... Jen to vysvětluje (ostatně dosti trapný fakt), že to museli být sovětsí soudruzi, kteří neofreudistické tendence v ideologickém životě naší republiky po zásluze kritizovali." Je ke cti Čs. psychiatrie, že jediná neodmítla uveřejnit mou odpověď (Ideologický boj a formy kritiky, Čs. psychiatrie, 55:5, r. 1959). Napsal jsem o štvavých kritikách: "Nebudu se pokoušet o rozbor motivů jednání těchto jednotlivců. Ať jsou jakékoliv, budou - tak jsem přesvědčen - historicky viděny zřetelněji a vůbec nynější jednání každého z nás bude možno snáze zhodnotit. Z tohoto budoucího hlediska, ne z hlediska okamžitého prospěchu, by každý měl uvážit své přítomné jednání." A po několika menších průlomech přišel vždy nějaký větší. Tak jsme byli pozváni liberálními psychiatry na Kubu a tam nás "pavlo-

vovci" udali, že mluvíme "proti Pavlovovi". Na štěstí poradce Ministerstva zdravotnictví v Havaně byl Dr. Kriegl (tentýž, který jediný v Moskvě v roce 1968 nepodepsal). Ten nám sice nahnal strachu, ale do Prahy nic neopak: Pak jsme se s ním tam spřátelili...

ZV: A pak už nastala klidnější léta?

FK: Štvanice přestaly, ale organizátoři zdravotnictví věděli, že nejsme ideologičtí v pořádku - a my jsme na ně měli nezvyklé požadavky. Jednu dobu chtěli, aby Lobeč, že je to organizačně obtížné. Proč léčit neurotiky venku, když jiní je léčí trvalým spánkem na klinice? Ještě těsně před jarem r. 1968 se stalo, že docent Cvekl chtěl, abych napsal recenzi o jeho knížce o psychoanalýze do Rudého práva. Rudé právo se na mne dotázalo Ministerstva zdravotnictví, a to jim říci, že mám úchylné názory a aby si na mne dali pozor. To ovšem neprospěvalo našemu postavení, Lobeč nám zavírali jednou za rok po řadu let, a stálo to nesmírné úsilí mne a často i pacientů (tak jednu dobu byl osud Lobče na vlně a zachránila ji pacientka, která si vzpomněla, že jednou spala s jedním význačným činitelem). A když vliv pacientů na Sekretariátu ÚV KSČ selhal, zachránila nás strana lidová... O Denní sanatorium Horní Palata jsem usiloval 7 let. To mě stálo nesmírného času a jsem dodnes vděčen těm lobečským pacientům, kteří mi pomohli. Ale rozhodujícím (až zázračným) způsobem zasáhla referentka magistrátu Ing. Arch. P. Skalová, která prosadila Palatu po čem kdy ji primátor písemně zamítl.

ZV: A jak to bylo s psychogymnastikou?

FK: Zmínil jsem se o inspiraci I. H. Schulzem v čtyřicátých letech... Pak k tomu přiložil psychodrama a četl jsem práce několika psychoanalytiků, zejména Wilhelma Reicha. A v roce 1956 mi velice pomohla Běla Smrčková, jež mě seznámila s elementy výrazového tance. To byla velmi zajímavá paní. Měla široké vzdělání pohybové, byla dcerou Hellera, předsedy (nebo místopředsedy) obce Sokolské, z rodiny Ferdinanda Hellera, skladatele České besedy; a také byla bývalou žačkou Elisabeth Duncanové, sestry Isidory Duncanové. Dodala mi odvalu experimentovat s náměty, které jsem čerpal třeba z pokusů zvířat v psychologii (tak např. k tématu Zakázané ovoce mě inspirovala kniha Dollarda a Millera o pozitivně negativním konfliktu a gradientu posilování).

* * * * *

ZV: A co Dr. Hana Junová?

FK: Dr. Junová přišla někdy v roce 1961 a byla, tak jako většina pracovníků Fakultní polikliniky, Lobče a později Palaty (to vše patřilo dohromady), schopná, svědomitá a obětavá. Kromě toho se zasloužila o popularizaci psychogymnastiky. Doufám, že po roce 1968 ji dále rozvinula a publikovala nové myšlenky - neměl jsem zatím příležitost dohonit, co jsem za ta léta v české literatuře zameškal.

ZV: A co soudíte o tom, co o Vás říká?

FK: Jak víte, odmítl jsem nejdříve se k tomu vyjádřit, poněvadž mi bylo jasné, že jde o projev afektu. Možná že ta neudržitelná zkreslení sama zkoriguje. Ale teď řeknu o tom aspoň něco, především taky co se netýká jen mne. Co říká, má část smutnou a část humornou. Smutné je, že bagatelizuje nejtěžší boj našeho života, nejen mého, ale též Jiřiny Knoblochové, a přechodně i dalších, a kdy také ideologicko - odborná nepřízeň mocných dopadala na pracovnice v Lobči, Mílu Bendovou a Slávku Patočkovou. Ty konaly heroické dílo za nejtěžších podmínek. Vždyť byly samy dvě na 30 pacientů 24 hodin denně, bez vystřídání! Jezdil jsem tam s pocitý viny, ale byl jsem bezmocný. Uznání ze Západu, zejména Světovou zdravotnickou organizací (WHO) a Světovou federací duševního zdraví, byla naše jediná naděje a záchrana. To byla naše "exhibice". Tak po roce 1961, když jsem se stal konzultantem WHO a předsedou evropského semináře o rodině, a zástupce WHO navštívil Lobeč a jednal na Ministerstvu zdravotnictví, ministerstvo udělalo výjimku a uznalo naše rehabilitační pracovnice v Lobči, jež neměly zdravotnické vzdělání, a rozšířilo personál. A nemocnice koupila Lobeč. Myslí si Junová, že jsme po léta jezdili v našem volném čase po sobotách a nedělích do Doksan, Lniště a Lobče, z exhibicionismu? Je pravda, že když přišla na oddělení, otevřené štvance proti nám už téměř přestaly, ale že by si dokázala nevšimnout, jak nejisté bylo naše ideologicko - odborné postavení?! Organizátoři to věděli a neměli důvodu nás podporovat. A my jsme pro budování a udržení Lobče nutně potřebovali jejich pomoc. Rovněž Junová nemůže nevědět o mém úsilí o získání Horní Palaty v letech 1961 až 1968! Mezinárodní uznání bylo pro nás důležité a často záchranou. Ale možná že Junová posuzuje náš styk s cizincům, o němž se za chvíli zmíním.

ZV: Také říká, že prý jste nebyl na spolupráci?

FK: Slyším to od ní poprvé a vzhledem k tomu, že jsme od roku 1961 až do roku 1968 těsně spolupracovali doslova denně, a že byla už tehdy, jak výstižně o sobě říká, hubatá ženská, jak byste si to vysvětlil? Já vidím jen dvě možnosti: buď se sedm let kolosálně přetvařovala, nebo to říká teď ve vzteku. Pikantní na tom je to, že já jsem založil systém, závislý na těsné spolupráci každého s každým, a který zahrnoval ne jedno, ale dvě a nakonec triádu pracovišť (Fakultní polikliniku, Lobeč, Palatu)! A téměř každý, kdo tam začal pracovat, vydržel do mé emigrace - 16, 15, atd. let, i Hanka úctyhodných 7 let, ač bylo více dřiny než na jiných pracovištích... A nejpovedenější je, že si stěžuje právě ona. Jen jeden příklad za mnohé. Ač jsem pracoval na vývoji psychogymnastiky dvacet let, udělal jsem z důvodů spolupráce tři začátečnice - Junovou, Petrusovou a Šapošnikovou, spoluautorkami první publikace o psychogymnastice (Čs. psychologie, 8:23, r. 1964), ač by se většina autorů byla spokojila nanejvýš poděkováním na konci článku.

Podobné platí i o řadě dalších publikací. Nikdy bych se byl o tom nezmyšlel, ale Hanka si o to koleduje.

ZV: A jak to bylo podle Vás s Fritzem Perlem?

FK: To je humorné. Musím předeslat, že když jsme přijeli s Hankou do Lindau vždy jsem s úžasem pozoroval, jak se blížila k cizincům s rozechvěním a rozpálenými tvářičkami. Cizinci, zvláště když je pokládala za významní, byli pro ni polobozi a mohla se přetrhnout. Jestli někdo myslí, že přeháním, ať si přečte, co sama píše o paní Balintové a Perlsovi ("představila mě paní Balintové ... Myslela jsem že omdlím...pozvala mě na kafe... ač otrlá na legendy, ta se mnou zacloumala... Vím, že jsem tehdy vyšla do průtrže mračen, zavřené paraple přes ruku..."). A teď si představte, že v jejích očích slovutný cizinec Perl s ní zaflirtoval, jak byl zvyklý se všemi ženami 15 let nahoru. Já jsem se s Fritzem seznámil v Lindau (ve slovníku Junové vyčeničal"), neboť lékařku, s níž přijel, jsem měl v kursu psychogymnastiky. Měl jsem s ním řadu rozhovorů, kdy já jsem byl kritický a sarkastický k jeho nesystematickému teoretizování, jež mělo málo co společného s Gestalt (tvarovou) psychologií. Do Lindau se přijel podívat, neměl žádnou funkci a nikdo ho neznal, ač v Americe již jméno měl. Upozorňoval na sebe, někdy vhodně, někdy méně vhodně, a byl při tom vždy značně rozechvělý. Když jsem jej nechal se sebou experimentovat, viděl jsem, že dělá drobné podvůdky (konstruoval rozpory v mých výpovědích), a já jsem nevolbu to přerušit, ale ze zvědavosti jsem pokračoval. (Takové podvůdky jsem ho viděl později dělat s posluchači v Big Sur, kdy se současně předváděl posluchačstvu a flirtoval s ženami). V tomto případě se současně pomstil mně za moje kritiky a vytáhl se před Junovou, která v něm viděla pána boha, jak hezky popisuje. A poněvadž byla z toho celá pryč, že s cizincem - pánbůh zaflirtoval, ušlo jí, oč vlastně jde. "Přišel jsem říci, že Vás miluji", Hanka vzpomíná. A byla v transu.

Jen na doslov. Přes naše půtky mě Fritz pozval příští rok - 1967, když jsem byl v Kalifornii, do Big Sur, viděl náš film o Lobči, který vzbudil značnou pozornost v Americe (dělala jej Daniela Fischerová) a začal snít o terapeutických kibutích. Poněvadž jsem bydlil v jeho domě (spíše srubu), měl jsem příležitost pozorovat, jak si tam po představeních zve mladé dívky "v transu". Pokud někdo nevěří mému popisu, najde vše doslova a podrobněji v knize Martina Sheparda, FRITZ, Bantam, 1976). Jen namátkou: "Fritz měl neustále pochyby o své osobní ceně... Fritz byl velký show-off, neboť vždy hladověl po uznání. Jeho pokusy vytáhnout byly současně pokusy někoho jiného shodit. Neustále se pokoušel odhalit druhé, v nejlepším jako popletené, a v nejhorším jako podvodníky". "Fritz měl hroznou pověst...Každá žena si ho pamatovala... Měl nezbedné ruce". V téže knize je citována jeho pacientka Marty, s kterou v průběhu léčby začal spát a při tom si nechal jí (nebo jejím manželem) za léčbu platit, až jednou začala protestovat. - Dovedu si představit, že by Junová dnes dovedla prohlédnout situaci lépe, byla to její první léta v cizině...

ZV: Ale zpět k výroková dr. Junové. Zdá se, že Vás překvapily?

FK: Zprvu ano, ale pak mi to přátelé vysvětlili jako pomstu. V interview se odráží hněv a zklamání, že jsem emigroval. A k tomu přistupuje série nedorozumění, způsobená omezenými možnostmi se domluvit během dlouhých let okupace, kdy naše dopisy byly policií sledovány. A tak to patří k jedné ze škod, způsobených okupací - slyšel jsem o řadě takových případů. A pokud jde o to, že jsem byl *dosti neoblíbený* - to jsem jistě u některých lidí byl, například u zmíněných "pavlovovců". Ale byli i takoví, u nichž jsem byl *dosti oblíbený*, a Hanka byla jedna z nich, což možná někteří čtenáři jejího interview přijmou s nedůvěrou. Mohu Vás ubezpečit, že bych se to neodvážil tvrdit, kdybych si nebyl jist, že jsem o tom schopen kohokoli přesvědčit namátkovou ukázkou z naší pětadvacetileté korespondence. Ale neučiním tak, leda že by mě k tomu Hanka nutila...

ZV: A proč jste vlastně emigroval?

FK: To Vám rád povím, včetně mých osudů v USA, kde jsem fungoval jako hostující profesor na třech univerzitách. (Odešel jsem tam po okupaci, r. 1968, a ne, jak by se zdálo z INTEVIEW Junové, "na stáž" v roce 1967. Tehdy jsem tam byl jen 6 neděl, přednášel jsem na kongresu a na mnohých univerzitách). Ale je to delší, nenecháme to až na příště?

ZV: Tak dobrá, platí!

(Ve Vancouveru na podzim 1991)